

'TOT LIJSTER EN SIERAAD VAN EEN VERMAARDE KOOPSTAD'

TERUGKERENDE AMBITIES VOOR EEN NIEUW ROTTERDAMS STADHUIS IN DE ACHTTIENDE EEUW

door Geert H. Medema

De stad Rotterdam ontwikkelde zich na 1650 in verschillende opzichten tot de tweede stad van Holland en daarmee van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Aan het einde van de achttiende eeuw was de stad qua inwonertal doorgroeid tot de tweede stad in de Republiek. In deze periode werd Rotterdam minder dan andere Hollandse steden getroffen door de stagnerende economie. Dit betekende dat de stad gedurende de achttiende eeuw de financiën had om een relatief groot publiek bouwprogramma te ontwikkelen. Hierbij kan worden gedacht aan de bouw en vernieuwing van de beurs (1724-1734), het zakkendragershuis (1759), het Gereformeerd Burgerweeshuis (1761) en de Delftsepoort (1766-1772). Het stadsbestuur moet dergelijke bouwactiviteiten ook bewust hebben ingezet als een middel om het beeld van de politiek ondergeschikte positie van de stad –Rotterdam nam ondanks haar bloeiende economie en groeiende bevolking in het provinciaal bestuur slechts de eerste positie in onder de zogenoemde kleine steden– te compenseren en de macht en luister van de stad en haar bevolking te onderstrepen. De bekroning had een nieuw stadhuis moeten zijn. In 1762 en 1781 werd opdracht gegeven voor projecten met een ongebruikelijk monumentale architectuur, die echter door politiek en/of economisch ongunstige omstandigheden telkens niet werden uitgevoerd. Voor de opstelling van de programma's en ontwerpen maakten de stadsbestuurders in eerste instantie gebruik van de eigen bouwkundige adviseur: de opeenvolgende stadsbouwmeesters. Hun ontwerpen hadden in de ogen van de stadsbestuurders echter onvoldoende kwaliteit, zodat ontwerpers van buiten werden gehoord. Binnen de vroedschap ontstond discussie of de stad binnen het eigen bouwbedrijf voldoende ontwerpqualität kon organiseren om het huren van dure, externe architecten voortaan te voorkomen. In dit artikel staan de ontwerpprogramma's van zowel de stadsbouwmeesters als externe ontwerpers voor een nieuw stadhuis centraal.¹

afb. 1. Op een aquarel van Dirk Langendijk 'De aankomst Pruisische huzaren op 20 september 1787' neemt het stadhuis een prominente plaats in. Het hoge bordes aan de Hoogstraat was de statie-ingang.
(detail uit GAR RI 1429)

Compromissen aan de Hoogstraat

Het stadhuis van Rotterdam had de expansie van de rijkdom en het inwonertal van de stad

niet kunnen bijbenen. Het gebouw tussen de Hoogstraat en de Kaasmarkt representeerde de status en rijkdom van de stad onvoldoen-

afb. 2. D. Moens, de gevel van het stadhuis aan de zijde van de Botermarkt, 1800. Vanaf de centrale loggia werden de vonnissen gelezen. Rechts de waag. (GAR RI 943)

de. Het gebouwencomplex was aan het begin van de zeventiende eeuw aangepast aan zijn nieuwe bestemming, waarbij ook de gevels waren gemoderniseerd. Aan de zijde van de Hoogstraat werd het gebouw gedomineerd door de stadhuistoren. (afb. 1) De representatieve vertrekken werden via een hoge bordestrap bereikt. Aan de zijde van de Kaasmarkt lagen de schepenvertrekken met een balkon waar vonnissen en wetgeving werden afgekondigd. Een tussenlid op de eerste verdieping zorgde voor een verbinding met de

naastgelegen stadswaag; aan deze zijde was het stadhuis breder dan aan de Hoogstraat. De zwaarige topgevels met renaissance-decoraties voldeden al lang niet meer aan het achttiende-eeuwse ideaal van regelmaat en symmetrie. De architectuur van het waaggebouw vormde bovendien een duidelijk contrast daarmee, waardoor het gebouwencomplex geen eenheid vormde. (afb. 2) Naast deze onregelmatigheid deed het rumoer, dat met de aanvoer van goederen van en naar de waag samenhang, afbreuk aan het aanzien

van de zetel van de stedelijke macht. Volgens een anonieme auteur die een advies aan het stadsbestuur gaf over de beste locatie voor het nieuwe stadhuis was afzondering gewenst, omdat voor de besluitvorming rust noodzakelijk was 'gelijke zulx bij ondervinding al te veel contrairij bevonden werd als bijvoorbeeld de waag alhier zeer hinderlijk moet zijn en alle andere gewoel van buijten'.² Niet alleen had het stadhuis een gebrekkige vormgeving, ook bood het te weinig ruimte voor de steeds toenemende administratie. Niet voor niets waren de vertrekken boven de stadswaag bij het gebouw betrokken. De bestaande indeling van de plattegronden bood weinig mogelijkheden om nog meer ruimte te creëren. De bordestrap aan de Hoogstraat leidde naar het 'plein' of de grote burgerzaal. Uit deze centrale hal, die zijn belichting kreeg uit een rij vensters aan de westzijde, werden de belangrijkste bestuursvertrekken bereikt: de burgemeesterskamer, de vroedschapskamer, de schepenkamer en de weeskamer. Tussen de vroedschaps- en schepenkamer lag een balkon voor het aflezen van vonnissen. Op de begane grond lagen onder andere ruimtes voor de wisselbank, de *corps de garde*, de gevangenis en de secretarie. Om meer ruimte te creëren waren hier op enig moment tussenverdiepingen ingebouwd. De kantoren en vergaderruimtes voor de bestuursleden en secretariaten van de rekenkamer, de thesauriers, de belastingkantoren, de adelborstenkamer en de kamer van het zeerecht lagen boven de waag. Deze indeling was gebrekkig en het is dan ook niet verwonderlijk dat het stadsbestuur meermaalen een onderzoek heeft ingesteld naar de mogelijkheden om een nieuw stadhuis te bouwen.

In oktober 1762 committeerde de vroedschap twaalf van haar leden om nieuwbouw voor te bereiden.³ Deze commissie bestond daarmee uit de helft van het aantal vroedschappen. De zwaarte van de commissie maakt het belang van het project duidelijk. Naast de vier burgemeesters en de vijf oudste leden van de vroedschap maakten ook de drie fabrieksmeesters er deel van uit. Laatstgenoemden waren specifiek belast met het toezicht op alle stedelijke gebouwen en werken en stuurden het stedelijk bouwbedrijf aan. Een stadsbouwmeester, geassisteerd door een meesterknecht en een klerk, leidde het bedrijf. De vergaderzaal, kantoren en opslagruimten waren gevestigd in een gebouw bij de Admiraliteitswerven aan de Maas. Eind december bracht de commissie een eerste rapport uit. Er was allereerst bevonden dat 'dit jegenwoordige gebouw zoo oud is en aan zoo menigvuldige gebreken en inconvenienten onderhevig, dewelke nimmer door eenige reparatien zullen kunnen werden uijt den weg geruijmt'.⁴ Tegelijkertijd deelde de commissie mee dat de stad meer dan voldoende middelen had om een nieuw stadhuis te financieren. De vroedschap besloot de bouw van een nieuw stadhuis verder te laten voorbereiden 'en wel van die natuur dat 't selve aan de eene zijde zal moeten beantwoorden aan 't honneur en aansien van dese stadt dog aan de andere zijde, niet strekken tot al te grooten beswaar voor desselfs financiën'.⁵ Vrijwel tegelijkertijd besloot de vroedschap tot de nieuwbouw van de bouwvallig geworden Delftsepoort. Problemen rond de opbouw van deze poort, waarbij falend toezicht leidde tot enorm oplopende kosten, waren er mede debet aan dat het stadhuisproject uiteindelijk geen voortgang zou heb-

afb. 3. Munro, Nieuwe Plattegrond van Rotterdam, 1796-1797 (detail), met daarop een aanduiding van de mogelijke positie van het stadhuis bij de Gapersteeg (B) en een projectie van het plein in de Blaak. In deze opzet zou een relatie ontstaan tussen de Beurs (A) en het stadhuis. De grote schepen moesten dan voortaan via de Scheepmakers- of Wijnhaven (C) richting de Leuvehaven varen. (detail GAR, RI 50)

ben.⁶ De gelijktijdige voorbereiding en uitvoering van twee prestigieuze architectuuropdrachten was simpelweg te hoog gegrepen.

Het stadhuis als centrum van de stad

De vroedschap had haar commissie in oktober 1762 expliciet opgedragen 'haar gedagten [...] laten gaan waar ter plaatse en op wat manier t selve gesteld zoude behooren te worden'.⁷ De commissie diende dus niet alleen te adviseren over de architectuur van het nieuwe stadhuis, maar ook –en in de eerste plaats– over de locatie van het nieuwe gebouw in de stad. Er kleefden bezwaren aan handhaving op de plaats aan de Hoogstraat omdat nieuwbouw ten koste zou gaan van nabijgelegen woningen. Voor een regelmatige, rechthoekige plattegrond moesten de huizen aan de Hoogstraat in de 'oksel' van de beide stadhuisvleugels namelijk worden ont-eigend en gesloopt. Bovendien zou bij de nieuwbouw rekening moeten worden gehouden met het muurwerk van het bestaande

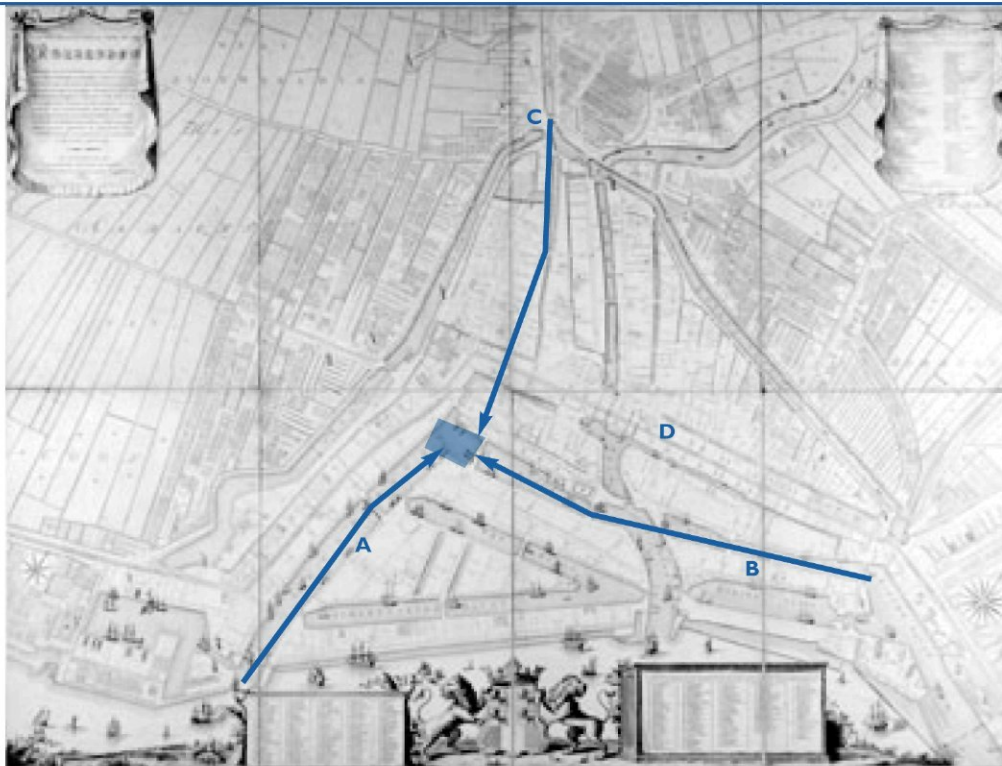
stadhuis. Algehele sloop betekende immers alleen maar kapitaalvernietiging en dat was te allen tijde ongewenst. Een andere reden om verplaatsing van het stadhuis te overwegen was waarschijnlijk dat de bestaande locatie in de ogen van de stadsbestuurders te weinig stedenbouwkundige grandeur bood: de Hoogstraat was relatief smal en de Kaasmarkt was een onregelmatig en weinig omvangrijk plein.

De commissie werd bij haar onderzoek naar alternatieve locaties geholpen door anonieme rapportages van geïnteresseerde burgers, die uit liefde voor hun stad hun diensten, kennis en inzichten aan het stadsbestuur aanboden. De precieze status van deze rapporten is bij gebrek aan notulen van de commissievergaderingen niet geheel duidelijk, maar zij werden zorgvuldig bewaard bij de overige papieren rond het project. Tot de onderzochte alternatieven behoorden de Grote of Erasmusmarkt en een positie bij de Zeevismarkt. Op 12 februari 1763 bood een anonieme

schrijver een memorie aan waarin verslag werd gedaan van de zoektocht naar de meest geschikte locatie. Hij gaf aan dat dit op zich zelf al geen eenvoudige opgave was, omdat Rotterdam zeer dicht bebouwd was. De auteur was op de hoogte van de procedure en ging uit van een drietal aspecten, die kenmerkend in de discussie een hoofdrol speelden. Het belangrijkste was 'dat men een plaats uijkiese in het beste en voornaamste van de stadt, daar de meeste en ruijste toegange zijn en daar het gebouw van verre en alomme een cierlijke vertooninge maakt'.⁸ In de tweede plaats moest de locatie zo gekozen worden dat zo min mogelijk bestaande bebouwing zou moeten wijken. Verder diende de locatie ruimte te bieden voor een zo groot mogelijk plein. Dit laatste zette niet alleen luister bij aan het nieuwe stadhuis, maar loste ook het probleem van een nijpend gebrek aan marktruimte in de stad op. De locatie die het stadsbestuur voor ogen werd gesteld was de Gapersteeg, ten zuiden van de Beurs bij de Blaak. (afb. 3) De keuze voor deze positie werd vooral bepaald door de directe nabijheid van de Beurs, waarvan de architectuur algemeen werd geprezen boven dat van alle andere Rotterdamse gebouwen. De brede straat bood wel enige ruimte voor het stadhuis, hoewel onteigening van naastgelegen panden onvermijdelijk was. Het gewenste plein kon worden gecreëerd door het deels aanplempen en deels overkluizen van de Blaak en de Gelderse kade. Door de overkluizing konden schepen onder het plein doorevaren. Dit was goed mogelijk, zoals de Erasmusmarkt in de stad en de Beurs van Amsterdam over het Rokin bewezen. Enige hinder voor de scheepvaart kon niet

worden voorkomen: het zou voor zeeschepen en schepen met staand want niet langer mogelijk zijn om van de Oudehaven door te steken naar de Blaak en vice versa. De grotere schepen konden echter gebruik maken van de passage langs de Scheepmakers- en Wijnhaven. Voor wegverkeer leverde het plein wel voordeel op, onder andere doordat de passage van koetsen tussen de noordelijke en zuidelijke Blaakkade eenvoudiger werd. Nieuwe burgerwoningen en publieke gebouwen, zoals een waag, langs de randen van dit nieuwe plein creëerden een grootse, omsloten stedelijke ruimte. In dit ensemble waren de twee belangrijkste gebouwen van de stad –het toekomstig stadhuis en de bestaande Beurs– beeldbepalend.

De commissie nam de locatie aan de Gapersteeg niet over, hoewel een aantal uitgangspunten wel werd onderschreven. Een locatie bij de Blaak, met een stedenbouwkundige relatie tot het Beursgebouw, werd wel degelijk overwogen. De voordelen van deze geprefereerde locatie werden beschreven in de 'demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismarkt'.⁹ Voor de uitwerking van dit concept bleef een tekening bewaard, waarop de mogelijke afdamming van dit deel van het havenareaal wordt onderzocht.¹⁰ Volgens de auteur van de 'demonstratie' voldeed dit aan de gestelde criteria: 'een ruim, lichtig, aanzienlijk en wel een afgezonderde plaats' en 'een stand welke door een vreemdeling bij 't inkomen van de stadt aanstonds kan worden ontdekt om aan dat nieuwgierig oog te kunnen voldoen'.¹¹ De locatie lag op de kruising van de Leuvehaven met de Blaak. Door aanplemping van de haven ontstond een groot vier-

afb. 4. A. Munro, Nieuwe Plattegrond van Rotterdam, 1796-1797. In deze kaart zijn een indicatie van het geprojecteerde stadhuisplein en de belangrijkste zichtlijnen langs de Leuvehaven (A) en de Nieuwe Haven /Blaak (B) en de hoofdroute vanaf de Delftsepoort (C) weergegeven. Het bestaande stadhuis (D) lag aan de Hoogstraat, onderdeel van de zeedijk. (GAR RI 50-I)

kant plein waarop, geheel vrijstaand, het stadhuis gebouwd zou kunnen worden. De locatie bij de Vismarkt lag aan een aantal belangrijke waterwegen die als zichtassen dienden. (afb. 4) Uit het oosten was vanaf de Nieuwehaven het gebouw zichtbaar, evenals vanaf de Spaanse kade. Vanuit het westen

zou het gebouw zichtbaar zijn vanaf de Schiedamsepoort en voor schepen op de Maas door de Leuvehaven.¹² Hoewel het niet werd genoemd, zou de voorgestelde positie ook liggen op de doorgaande route vanaf de Delftsepoort. Door de dichte bebouwing en de hoogte van de zeedijk zou het zicht langs

deze weg ook niet zo fraai zijn als over de havens. De schrijver van de ‘demonstratie’ erkende dat in het plan het stadhuis wel erg westelijk in de stad kwam te liggen. Dit hoeft echter geen bezwaar te zijn, omdat, volgens de auteur de stad uiteindelijk in westelijke richting zou uitbreiden. Het project slaagde er wel in om een locatie te selecteren waarbij sloop van bestaande gebouwen onnodig was. Tegelijkertijd voorzag het in de zo gewenste publieke openbare ruimte. De Blaak bleef vanuit de Oudehaven goed bereikbaar, hoewel de passage vanuit de Leuvehaven werd bemoeilijkt.

Ontwerpen voor een nieuw stadhuis op een nieuw stadhuisplein

De schrijver van de ‘demonstratie’ beperkte zich niet tot een beschrijving van de voordelen van de locatie maar presenteerde ook een (niet bewaard) plan voor het plein en het te projecteren stadhuisgebouw. Het plein kwam als een soort eiland in het havengebied te liggen, zodat er voor de doorvaart van kleinere schepen geen overkluisingen noodzakelijk waren. Een ander voordeel was dat het plein dan hoger kon worden aangelegd dan de omliggende kades, zodat het beter beschermd zou zijn tegen overstromingen bij hoog water. De omliggende huizen ondervonden geen overlast van het afkomende hemelwater. De geïsoleerde ligging maakte het mogelijk om beter op te treden tegen ‘eenige onordentelijkheden [...] gelijk wel anders een gewoonte is bij alle publique gebouwen’. Bij ongeregelde heden of rellen was het door het ophalen van de bruggen eenvoudig om het stadhuis te isoleren.¹³

In de beschrijving van het stadhuis is sprake

van een gebouw met twee verdiepingen en een kap op een plattegrond van 165 voeten bij 150 voeten (ongeveer 52 bij 47 meter). Het gebouw zelf was in totaal 150 voeten hoog, gemeten tot de centrale koepel. In de dakvorm werd dus aansluiting gezocht bij de Beurs, en ook met de opzet van classicistische Hollandse stadhuizen waarin een centrale koepel een vast onderdeel vormde. Het vrijstaande gebouw werd benaderd als een kantoor- en vergaderruimte; het zou van alle kanten voldoende licht en lucht in de vergader- en werkruimten toelaten en bleef buiten de drukte van de stad.¹⁴

De auteur onderschreef dat het plan een kostbare ingreep in de stad betekende. Vooral de onderheing van het plein en de fundering van het gebouw waren zeer kostbaar. Niettemin was heiwerk altijd noodzakelijk en werd in dit geval de onteigening van particuliere gebouwen bespaard.¹⁵ De bouwlocatie werd door de vroedschapscommissie zeer serieus genomen, getuige het feit dat zij een Frans-talige architect Bourdet opdracht hebben gegeven om een project voor deze locatie te ontwerpen.¹⁶ Van diens project is enkel de *Analyse du projet pour la nouvelle Hotel de Ville, que dezirent faire construire messeigneurs les Bourgeois de la Ville de Rotterdam entre le Marché au Poisson et l'Eglise Lutherienne* bewaard.¹⁷ Dit was een toelichting op een aantal ontwerptekeningen, waaruit enkele aannames omtrent de voorgestelde architectuur kunnen worden gemaakt. Dezelfde Bourdet maakte vermoedelijk ook een ontwerp voor de Delftsepoort, waarvan de nieuwbouw ongeveer in die tijd werd voorbereid.¹⁸

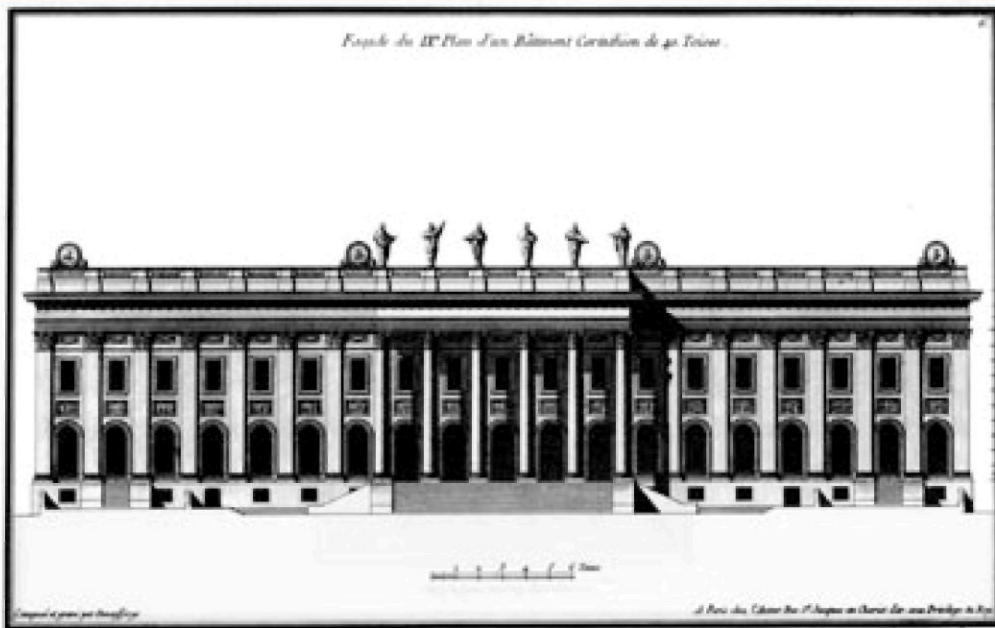
Bourdet kan waarschijnlijk worden geïdentifi-

ceerd als Bartholomé Robert Bourdet (1720-1799), een Franse architect die zijn opleiding had gekregen aan de *Académie Royale d'Architecture* in Parijs. Hij specialiseerde zich uiteindelijk naast architectuur ook in de waterbouw, en in 1766 trad hij in dienst van het Pruisische hof als *Generalinspektor der Häfen, Deiche, Domänen und Schleusen*.¹⁹ Vóór deze aanstelling deed hij in de jaren zestig ervaring op in de Republiek en in het bijzonder in Holland, waar het kennispeil op het gebied van de waterbouwkunde nu eenmaal het grootst was.²⁰ Het omvangrijke project van de nieuwbouw van de Staten- of Mallegatsluis in Gouda in 1762/63 verklaart wellicht zijn aanwezigheid in Rotterdam en omgeving.²¹ Het vraagstuk van bouwen in een havengebied, met afdammen, heien, aanplampen en overwelden, zal voor Bourdet interessant zijn geweest, hoewel hij door de Rotterdamse stadsbestuurders vooral werd gebruikt vanwege zijn kennis van het internationaal georiënteerd, dat wil zeggen Frans, classicisme.

Bourdet leverde zijn plan in maart 1763 bij de commissie in. Het bestond uit enkele uitgewerkte gevel- en plattegrondontwerpen en een toelichting.²² De tekeningen zijn niet bewaard, maar op basis van de toelichting is het mogelijk een voorstelling van het plan te maken. Het grondplan besloeg ongeveer 78 meter bij 63 meter, met vier vleugels om een rechthoekig binnenplein van ongeveer 42 bij 26 meter. De hoogte, '*depuis le pavé, jusqu'au dessus du grand entablement de l'ordre Corinthe*', bedroeg ongeveer 15 meter.²³ De beschrijving van het ontwerp is geheel opgehangen aan het systeem van de zuilenorden. De gevels werden geleed door een kolossale

Korinthische orde, die waarschijnlijk de hoofdverdieping en de attiek omvatte. De begane grondverdieping was als podium opgevat. Eigentijdse voorbeeldboeken van Franse architectuur laten de gevelschema's zien waaraan Bourdet moet hebben gerefereerd. (afb. 5) Door het gebruik van de zuilenorden stonden de verhoudingen in de gevel en zijn onderdelen vast. Bourdet schreef dan ook dat de ruimte voor eventuele verdubbeling van het cellenblok op de begane grond gevonden moest worden in de beschikbare hoogte van deze verdieping '*comme l'etage du Ré de Chaussée qui portera l'ordonnance Corinthe se trouvera avoir sa fixaurent de hauteur*'.²⁴ De keuze voor de Korinthische orde, in de architectuur theorie een van de hoogste orden, was binnen de Republiek zeker passend voor een stadsbestuur dat zitting had in de hoogste colleges van staat.²⁵ Het Amsterdamse stadhuis, toentertijd nog altijd hét voorbeeld voor stadhuisbouw in de Republiek, was ook zeer zelfbewust geleed met de twee hoogste architectuurorden.

Centraal in de hoofdgevel gaven drie portalen toegang tot een vestibule. Het middelste portaal was enkel bedoeld voor rijtuigen. Zo'n *porte cochère* was een uitzonderlijk element in de Republiek.²⁶ Het maakte het voor de stadsbestuurders mogelijk om met hun koetsen het gebouw in te rijden en daar uit te stappen. Vanuit de vestibule bereikten zij de trappen die naar de verschillende bestuurszalen leidden. Aan de linkerkant was een trap naar de Vierschaar (*Salle de la Haute Justice*) waar de vonnissen werden uitgesproken terwijl rechts een ceremoniële trap leidde naar de hoofdverdieping. Deze trap kwam uit op

afb. 5. J.-F. de Neufforge, *Façade du IXe Plan d'un Bâtiment Corinthien de 40 Toises*, in: J.F. de Neufforge, *Recueil élémentaire d'architecture*, Volume VII, Parijs 1767, plaat 462. Dit gebouw heeft dezelfde zuilenorde en gevelbreedte als het plan dat Bourdet maakte voor het Rotterdamse stadhuis. De *porte cochère* ontbreekt hier echter. Het voorbeeld maakt duidelijk welk monumentaal effect het stadsbestuur nastreefde.

een bordes dat toegang gaf tot de galerij die langs de gehele binnenplaats liep en de daar gelegen vertrekken ontsloot. Twee trappen voerden vervolgens naar de burgerzaal. De burgerzaal vormde het ceremoniële hart van het gebouw en lag boven de vestibule. De zaal was twee verdiepingen hoog en werd geleed met een Korinthische orde en met een koepelgewelf, 'un plafond en Calotte'. Ionische portalen gaven toegang tot de omlig-

gende vertrekken en de galerij. Aan de linkerzijde lagen de schepenkamers en rechtszalen, terwijl aan de rechterzijde de burgemeesters- en vroedschapskamers waren gesitueerd, zodat de bestuurlijke en justitiële taken strikt gescheiden werden. Op de begane grond werd de scheiding tussen het justitiële en bestuurlijke aspect aangehouden. Aan de linkerzijde van het portaal lagen de Vierschaar, de cellen en de appartementen van de cipier

en conciërge. Deze ruimtes hadden een eigen trapverbinding met de schepenzaal, zodat gevangenen eenvoudig voor de schepenen konden worden gebracht. Een vergelijkbare verbinding bestond ook in het oude stadhuis. De beschrijving vermeldde voor de rechter zij- en achtervleugel opslagruimtes, de stadswisselbank, de *'bureaux pour les commis'*, waarschijnlijk voor de belastinggaarder, en de burgerwacht. In de achtervleugel gaven drie arcades toegang tot een terras langs het water. Voor de ruimtes aan de linkerzijde van deze vleugel noemde Bourdet geen functie, evenmin als voor de dertien kamers op de tweede verdieping.²⁷

De status van het project van Bourdet is niet duidelijk. Zijn plan noch de overige resultaten van het onderzoek naar de mogelijke locatie en de gemaakte ontwerpen werden in de vroedschap gepresenteerd. Het ambitieuze project had waarschijnlijk sterk te lijden onder de problemen die na 1765 bij de bouw van de Delftsepoort ontstonden. De fundering van die poort in de vaarweg van de Schie leverde grote moeilijkheden op. Dit was geen goed voorteken voor een vergelijkbaar bouwproject in de Blaakhaven dat ook nog van veel grotere schaal was. Enige voorzichtigheid leek gepast, waardoor het momentum voor de stadhuisbouw passeerde en het project beperkt bleef tot papieren ambities. De plannen kregen wel een nieuw leven toen in de jaren tachtig het stadsbestuur opnieuw nieuwbouw van het stadhuis overwoog. De Blaaklocatie kwam toen niet meer in aanmerking, maar de architectuurplannen werden waarschijnlijk wel aan de toenmalige architect Giovanni Giudici (1746-1819) overhandigd. Dit zou in ieder geval verklaren

waarom Bourdets *Analyze* bewaard bleef in de nalatenschap van deze architect.²⁸

Duur verkochte arbeid

In 1768 besprak het Rotterdamse stadsbestuur de mogelijke aanstelling van een 'architect' of 'ingenieur' als directeur van het stedelijke bouwbedrijf. De vroedschap wenste iemand aan het hoofd van haar bouwbedrijf die goed bekend was met alle eigenschappen van verschillende bouwmaterialen en die bekwaam was bestekken en berekeningen te maken, maar vooral iemand die was ingevoerd in de civiele architectuur (*architectura civilis*).²⁹ De stadsbouwmeester Ary van Aken (ca. 1702-1772) ontbeerde voldoende kennis om bouwwerken als de Delftsepoort of het stadhuis te ontwerpen. Bouwprojecten van Van Aken, zoals het weeshuis en het zakkendragershuis, werden vooral gekenmerkt door hun degelijkheid. Hun grandeur ontleenden zij eerder aan de eenvoud, de schaal en het grote aantal repeterende vensterassen dan aan een afgewogen architecturaal concept. Door het gebrek aan ontwerpend talent bij de eerste ambtenaar binnen het stedelijk bouwbedrijf was de stad voor belangrijke architectuuroopdrachten (aangeduid als 'buytengewoon werk') te zeer afhankelijk van 'vreemden, die gewoon zijn hun arbeid altoos ten duursten aan de stad te verkopen'.³⁰ Dit was zeker het geval bij de Delftsepoort, waar het aantal externe deskundigen snel opliep. Al bij aanvang van dit project bleek de stadsbouwmeester niet in staat een goed bestek voor de nieuwe poort op te stellen. Bourdet maakte in 1763 een ontwerp voor de poort. Het ontwerp dat de vroedschap in 1765 selecteerde was echter van de hand van architect Pieter

de Swart (1709-1773). Bij de aanleg van de fundamenteën, waarover Van Aken het opzicht voerde, ontstonden ernstige problemen. Het stadsbestuur droeg vervolgens de bouwdirectie op aan de ingenieurs Jacob Pierlinck (+1782), Cornelis Jacob van der Graaff (1734-1812) en later aan Anthonie Hattinga (1731-1788). Deze deskundigen lieten zich voor hun diensten goed betalen, wat de klachten bij de vroedschap verklaart.

Bij het stadhuisproject is niets bekend over enige bemoeienis van Van Aken, maar er is geen reden om aan te nemen dat de stadsbouwmeester er niet bij betrokken werd. Toch mag worden aangenomen dat ook hier de gestelde eisen aan het ontwerp te hoog waren voor de kunde van Van Aken. Boudets betrokkenheid duidt er op dat het stadsbestuur grote ambities koesterde én met het nieuwe stadhuis én met de Delftsepoort, bouwwerken van internationale allure tot stand wilde brengen. Om deze reden waren voor het ontwerp van de Delftsepoort de diensten ingehuurd van de vooraanstaande Pieter de Swart. De Swart had als architect van het stadhoudelijk hof onder Willem IV een in de Republiek uitzonderlijke opleiding genoten in Parijs aan de *Ecole des Arts*, de architectuurschool van Jacques-François Blondel (1704-1773). Hoewel er geen documenten bewaard zijn die wijzen op een stadhuisproject van de hand van De Swart, lijkt het logisch dat de Rotterdamse stadsbestuurders hem ook gevraagd hebben om ideeën of ontwerpen voor het nieuwe stadhuis. De Rotterdamse stadsbestuurders moeten De Swarts plannen hebben gekend voor de verbouwing van de stadhoudelijke vleugel aan het binnenhof ruim vijftien jaar eerder. De

Staten van Holland, waarin Rotterdam een vaste vertegenwoordiging had, traden toen op als opdrachtgever. De opzet van de architectuur van de hoofdgevel in Den Haag komt in ieder geval sterk overeen met het schema dat Bourdet toepaste: een begane grond als podium voor een kolossale Ionische zuilenorde over twee verdiepingen, inclusief het element van een *porte cochère*. Of de Rotterdamse stadsbestuurders daadwerkelijk teruggrepen op deze stadhoudelijke architectuur blijft speculatief. Het ambitieniveau lag daarvoor echter hoog genoeg.

In 1768 sprak het Rotterdamse stadsbestuurder, zoals gezegd, de wens uit om boven de stadsbouwmeester een ingenieur of architect als directeur te benoemen. Daarbij werd waarschijnlijk met een scheef oog gekeken naar de situatie in Amsterdam, waar men er wel in was geslaagd om aan het hoofd van het bouwbedrijf een bekwaam architect te benoemen.³¹ In Amsterdam gaf ingenieur Cornelis Rauws (1736-1772) als directeur-generaal leiding aan het plaatselijke bouwbedrijf. Rauws was in 1768 door de Rotterdamse fabrieksmeesters geraadpleegd over de problemen rond de Delftsepoort.³² Hoewel de voordelen van een dergelijke specialist aan het hoofd van het bouwbedrijf door de Rotterdammers werden onderschreven, besloot men voorlopig geen veranderingen in de organisatie door te voeren: men had al voor de Delftsepoort de diensten van Hattinga tegen een hoog daggeld ingehuurd, waarvoor hij ook ander stedelijk werk uitvoerde. Nadat in 1772 de stadsbouwmeester Van Aken was overleden, werd het onderzoek naar de reorganisatie van het Rotterdamse stedelijke bouwbedrijf weer opgepakt. Het Amster-

damse bouwbedrijf gold opnieuw als voorbeeld, getuige de uitgebreide beschrijving daarvan die een Amsterdamse regent op verzoek van zijn Rotterdamse collega's opstelde.³³ Hoewel in Rotterdam wel degelijk hervormingen in de organisatie werden doorgevoerd, bleef de positie van de stadsbouwmeester daarbinnen ongewijzigd. Wel werd in de instructies van de stadsbouwmeester ingevoegd dat deze ervaren moest zijn in de 'tekenkunst en architectuur'.³⁴ Bij de vervulling van de vacature werd een op het eerste gezicht ervaren bouwkundige benoemd. Paulus Vrehellou, die op 4 oktober 1773 als bouwmeester aantrad, was tot dat moment stadsbouwmeester van 's-Hertogenbosch.³⁵

Initiatieven uit de burgerij

Opvallend in het voorbereidingsproces van de bouw van een nieuw stadhuis is de betrokkenheid van burgers die zich geroepen voelden hun visie op het project te geven. De anonieme burger die het stadsbestuur als bouwlocatie de Gapersteeg voordroeg is een goed voorbeeld van dergelijk engagement. Volgens eigen zeggen handelde hij vooral uit de behoefte om een bijdrage te leveren aan het algemeen nut en voordeel. Door de 'algemeene gerugten' was hij op de hoogte geraakt van de zoektocht naar een juiste bouwlocatie. In deze jaren namen burgers veelvuldig deel aan de raadsdiscussies over nieuwe gebouwen en werken. Dit duidt op een grote betrokkenheid bij en ook een gedeeld verantwoordelijkheidsgevoel voor de vormgeving van de stedelijke ruimte. De schilder Adriaan van Swijndregt (1697-1780) presenteerde in 1765 een eigen stedenbouwkundige visie op het Delftsepoortproject,

waarin hij adviseerde om de poort in de as van de Schie te plaatsen. Zijn idee werd door de stadsbestuurders overgenomen. De Rotterdamse bouwmeester David van Stolk (1692-1770) maakte eveneens enkele ontwerpen voor de poort, zonder dat daarvoor een opdracht bekend is.³⁶ Toen de fundamenten van de poort in 1766 verzakten, presenteerden de plaatselijke aannemers Pieter Hammevel en Gerrit Verrijst, hiertoe opgeroepen door een 'voornaam man', een eigen alternatief. Zij hadden zich volgens de toelichting geërgerd aan het feit dat vreemdelingen het bouwproces tot dan toe hadden bepaald.³⁷ Het discours over de vormgeving van stedelijke gebouwen en de plaatsing daarvan ontsteeg in Rotterdam kennelijk de kringen van stadsregenten, hoewel het altijd lastig blijft om na te gaan of achter dit burgerinitiatief een sturende hand van een of meer stadsbestuurders schuil ging. De betrokkenheid van Rotterdamse burgers bij de stedelijke bouwopgaven was hoe dan ook opvallend, ook in vergelijking met andere steden. Dit leidde ook tot het opstellen van plannen voor het stadhuis, zonder dat hier direct een opdracht voor was uitgegaan. In het geval van het stadhuisproject is een plan bekend van de mees-termetelaar Casper de Haes.³⁸ Volgens zijn testament had hij zich grote inspanningen getroost voor het vinden van de meest geschikte locatie en voor het ontwerp. De ontworpen gevels werden gekenmerkt door veel beeldhouwwerk en ornamentiek: 'de tegenswoordige Delftsche poort, die sekerlijk wel wat minder beeldwerk had diene te hebben voor een afsluytingspoort, hebbe mij hier in de nootsaekc braght om dit opgevoerden plan in sijn geheele samenhang

diene te overtreffen.³⁹ De Haes hechtte veel belang aan de juiste hiërarchie in de stadsgebouwen, waarbij het stadhuis de architectuur van alle andere stedelijke gebouwen moest overtreffen. De gevels werden geleed door een superimpositie van pilasterorden. Het Schielandshuis (1662) in Rotterdam kende een vergelijkbare opzet en in 1785 werden de gevels van de Schiedamse koopmansbeurs op deze wijze geleed. De Haes koos de Grote of Erasmusmarkt als bouwlocatie. Het project van De Haes speelde voor zover bekend geen rol in de beraadslagingen van de stadsbestuurders en het is de vraag of zijn project in die kringen bekend was. Uit de toelichting van De Haes klinkt een zekere beroepstrots door, maar ook enige onvrede over de stadsbestuurders en hun bouwkundig adviseurs die kennelijk niet in staat waren het project tot een goed einde te brengen.

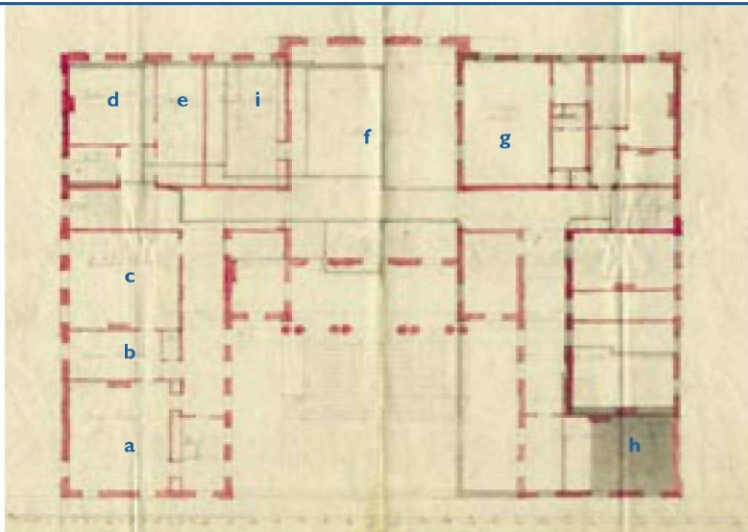
Het stadhuis keert terug op de bestuurlijke agenda

Op 14 januari 1782 vroegen de burgemeesters zich in de vroedschapsvergadering af of niet wederom een commissie in het leven moest worden geroepen die de mogelijke nieuwbouw van het stadhuis moest onderzoeken. De vroedschap besloot tot bekrachtiging van haar besluit van 20 december 1762, dat strikt genomen nog geldig was, nu er nooit was gerapporteerd. De planvorming in de jaren tachtig was wat dat betreft een direct vervolg op die van de jaren zestig. Overigens hadden de burgemeesters en fabrieksmeesters al vanaf 1780 onderzoek uitgevoerd. Aanleiding was een inspectierapport waaruit een groot aantal defecten bleek.⁴⁰ In opdracht van de burgemeesters

gingen de fabrieksmeesters na op welke wijze herstel, vergroting en modernisering van het gebouw mogelijk was. Het onderzoek had zich vooral geconcentreerd op de mogelijke vergroting van het gebouw. Dit laatste was strikt noodzakelijk vanwege het toenemende ruimtegebrek. Verplaatsing van het stadhuis naar een andere locatie was kennelijk niet langer opportuun en werd niet meer overwogen. In die zin was dit nieuwe project minder ambitieus dan dat van 1762. Stadsbouwmeester Verhellouw kreeg eerst opdracht de benodigde plannen op te stellen, maar op 12 juli 1781 meldden de fabrieksmeesters dat hij 'na herhaalde aanmaning' *eindelijk* toegaf niet in staat te zijn een dergelijk ontwerp te maken.⁴¹ Hooguit kon hij voorzien in enige vertimmering waardoor de secretarie meer ruimte zou krijgen. Zijn onkunde om een ontwerp te leveren was op zijn minst opmerkelijk. Hij was immers aangenomen op een instructie, die bepaalde dat hij ervaren moest zijn in architectuur en tekenkunde.⁴² Dit betekende dat het stadsbestuur, net als in de jaren zestig, een architect moest inhuren. De stadsbestuurders waren daar waarschijnlijk niet rouwig om, want zo konden ze gebruik maken van de diensten van Giovanni Giudici (1746-1819), die in Rotterdam en omstreken furore maakte als architect. Giudici, geboren in Dalzago in Italië, was rond 1770 via Frankrijk naar Holland gekomen. Over zijn vooropleiding is weinig bekend. In 1774 werd zijn inzending voor de stadhuisprijsvraag van Groningen *Per la gloria et per l'onore* bekroond met de 'tweede kleine prijs'.⁴³ In Rotterdam voerde hij enkele belangrijke particuliere projecten uit en hij

afb. 6. G. Giudici, schetsontwerp voor de verbouwing van het stadhuis van Rotterdam, 1781.

Volgens de opschriften: burgemeesterskamer (a), burgemeestersvertrek (b), vroedschapskamer (c), rekenkamer (d), comptoir (e), vredemakerskamer (f), schepenkamer (g), positie oude stadhuis-toren (h). (GAR 6.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis)

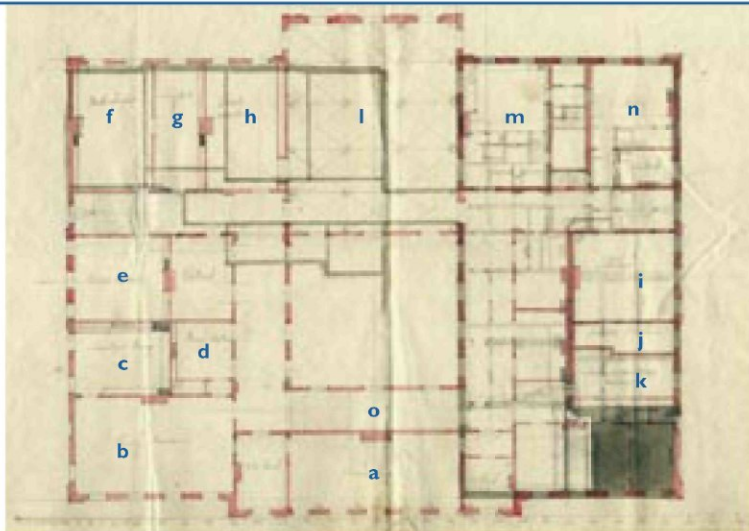

werd na 1780 bij allerlei publieke bouwopdrachten betrokken. Hij ontwierp naast een plan voor het nieuwe stadhuis ook de toren met stadsuurwerk op de brouwerij De Twee Leeuwen (1782), een uitbreiding voor het Oude Vrouwenhuis (1783) en de kast van het orgel in de Laurenskerk (1790). Ook was hij de architect van het arsenaal voor de Admiraliteit (1784) en van de nieuwe Admiraliteitswerf (1786). In 1786 werd hij zelfs tot 'architect en inspecteur-generaal' van de gebouwen en werken van de Admiraliteit op de Maze in Rotterdam benoemd, een unicum gezien zijn katholieke geloof.⁴⁴

Giudici kreeg van het stadsbestuur opdracht drie alternatieve plannen te maken. Het eerste moest voorzien in een uitbreiding van het stadhuis door de aankoop van de 'huizen ter breete van de waag tot voor aan de Hoogstraat'. In het tweede plan werd het gebouw

ook vergroot en gemoderniseerd maar binnen de bestaande perceelsgrenzen.⁴⁵ Het derde plan voorzag in herstel van het bestaande gebouw.⁴⁶ In ieder plan moest Giudici een oplossing aandragen voor het gebrek aan ruimte bij de verschillende bestuurlijke colleges. De burgemeesters en fabrieksmeesters hadden in augustus en september 1781 de colleges gevraagd om de vereisten voor hun werk- en vergaderruimten op te geven. Deze inventarisatie vormde de basis voor het programma van eisen.⁴⁷ Giudici kreeg, zoals gezegd, waarschijnlijk ook de beschikking over de projecten die rond 1763 waren vervaardigd, en hij kon voortborduren op zijn bekroonde inzending voor de Groningse stadhuisprijsvraag uit 1774.

Giudici besteedde de meeste aandacht aan het eerste alternatief, waarbij een aantal percelen aan de Hoogstraat werd aangekocht,

afb. 7. G. Giudici, schetsontwerp voor de verbouwing van het stadhuis van Rotterdam, 1781. Dit schetsontwerp werd verder uitgewerkt naar een definitief plan. Volgens de opschriften: vroedschapskamer (a), burgemeesterskamer (b), secretarie burgemeesters (c), burgemeestersvertrek (d), weeskamer (e), rekenkamer (f), comptoir (g), vredemakerskamer (h), Schieland (i), secretarie Schieland (j), secretarie weeskamer (k). Verder: plein of burgerzaal (l), schepenkamer (m), schepenvertrek (n), dubbele trap vanuit vestibule (o). (GAR I.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis)

zodat een vierkant bouwperceel werd verkregen. Getuige twee bewaarde plattegrondschetsen had hij twee varianten bedacht. In beide gevallen kreeg het gebouw tussen de Hoogstraat en de Kaasmarkt een regelmatige en symmetrische plattegrond en gevelindeling.⁴⁸ (afb. 6, 7) In deze schetsen is het bestaande muurwerk van het stadhuis en de waag in zwart weergegeven met daarover in rood de nieuwe buiten en binnenmuren. Giudici maakte zo veel mogelijk gebruik van het bestaande muurwerk, zonder dat dit ten koste ging van een regelmatige, symmetrische

plattegrond en gevelindeling. Dit was op zich al een prestatie. Hij probeerde een oplossing met een U-vormige plattegrond en een met een vierkant grondplan met een binnenplaats. (afb. 6) Het voordeel van het eerstgenoemde plan was dat door het terugleggen van de voorgevel een voorplein aan de Hoogstraat-zijde werd gecreëerd. Dit liet ruimte voor een ceremoniële bordestrap naar de eerste verdieping met een portiek met gekoppelde vrijstaande zuilen. Een dergelijke peristyle was in 1781 in de Republiek nog steeds een uitzonderlijk element.⁴⁹ Giudici had –in over-

eenstemming met het prijsvraagprogramma in zijn ontwerp voor het Groningse stadshuis een peristyle opgenomen. De oplossing met de U-vormige plattegrond werd waarschijnlijk niet verder uitgewerkt, omdat het vloeroppervlak onvoldoende werd vergroot. In het project dat Giudici op 17 november 1781 aan de burgemeesters en fabrieksmeesters presenteerde, had hij de tweede plattegrondschematische tekening verder uitgewerkt. (afb. 7) Hij overhandigde een tekeningenportefeuille met alle benodigde plattegronden en geveltekeningen evenals een toelichting en kostenbegroting.⁵⁰ Hiervan is alleen de toelichting op de plattegronden en de plattegrond van het cellencomplex op kelderniveau bewaard.⁵¹ De opsomming van de functies van de vertrekken in de toelichting komt sterk overeen met de aanduiding van functies op de genoemde schetsplattegronden. Dit maakt veronderstellingen over de functionele indeling van Giudici's ontwerpen mogelijk. Verder geven drie potloodtekeningen inzicht in de opzet van het plan.⁵²

Het definitieve ontwerp van Giudici bestond uit een gebouw met vier vleugels rondom een binnenplaats. De hoofdingang lag op de begane grond aan de Hoogstraat. Een groot portaal gaf toegang tot een monumentale trappartij naar de eerste verdieping.⁵³ Volgens de toelichting leidde aan de achterzijde een open arcade naar het binnenplein vanaf de Kaasmarkt. Dit ontlastte de meer ceremoniële entree aan de Hoogstraat. Op de begane grond waren de kantoren van de thesaurie, het '*comptoir van de 80ste penning*', de kantoren van het zeerecht, de adelborstenkamer, een *corps de garde* en officierskamer, de kantoren van de wisselbank en de cipierswoning

gepland. Twee trappen leidden naar de verdiepingen. In de kelderverdieping lag het cellencomplex. De ceremoniële trap vanuit het portaal aan de Hoogstraat splitste zich en kwam uit op een gang rondom de binnenplaats. Bij beide landingen gaven deuren toegang tot de vroedschapszaal, die een prominente, centrale positie in de Hoogstraatvleugel innam. Aan de linkerzijde waren de burgemeesters- en pensionarisvertrekken gesitueerd. Aan de achterzijde lag, in de as van de vroedschapszaal, een groot 'plijn' met de vierschaar. Deze zaal stak uit de gevel aan de Kaasmarkt en was voorzien van grote openslaande deuren 'dienende soo wel voor publicatie als om het regt te adsisteeren'.⁵⁴ Rechts van de vierschaar waren de vertrekken van de schepenen, de hoofdofficier en de kamer van Schieland voorzien. Deze locatie kwam overeen met die in het oude gebouw. Een afgesloten trappenhuis bij de schepenkamer verschaftte een directe toegang van en naar de cellen in de kelder en de gijzelkamers op de tweede verdieping. Op de eerste verdieping waren verder de vertrekken van de vredemakers, de rekenmeesters met een trapverbinding naar de thesaurie, de weesmeesters en de secretarie en een protocolkamer voorzien.

Dankzij enkele schetstekeningen is ook de architectuur van dit project bekend. (afb. 8, 9) Die is monumentaal classicistisch, waarbij de begane grond is opgevat als een podium voor de kolossale korintische orde, die overigens alleen werd toegepast in de middenrisalieten. Mogelijk was deze opzet ontleend aan de plannen van Bourdet uit 1763. Er kan echter ook sprake zijn van Engelse invloed, in het bijzonder van de architectuur van Somer-

afb. 8. Tekening van de gevel aan de Hoogstraat naar het schetsontwerp van Giudici, 1781.
(Tekening van H.J. Zantkuij, naar GAR RI 945)

set House.⁵⁵ Aan de zijde van de Hoogstraat werd op deze wijze de positie van de vroedschapszaal geaccentueerd met een verdubbeling van de halfzuilen. Deze gevel werd bekroond met een koepeltoren. Aan de straat gaven vijf portalen toegang tot de vestibule. Aan de zijde van de Kaasmarkt werd eveneens het ceremonieel belangrijkste deel van het stadhuis door de ordenarchitectuur beklemtoond. De middenrisaliet stak hier zo ver uit dat vanaf de eerste verdieping wetgeving en vonnissen konden worden afgekonden.

In de architectuur wordt verwezen naar een balkon door de toepassing van consoles onder de vensters. De drie portalen gaven toegang tot de arcade die leidde naar de binnenplaats.

Giudici presenteerde op 17 november 1781 ook de twee minder ingrijpende plannen, hoewel deze met beduidend minder tekenbladen waren uitgewerkt.⁵⁶ Voor het alternatief dat slechts voorzag in herstel van het bestaande werd alleen een schriftelijke toelichting overgelegd.⁵⁷ Over de uitwerking van

afb. 9. Tekening van de gevel aan de Kaasmarkt naar het schetsontwerp van Giudici, 1781
(Tekening van H.J. Zantkuijl, naar GAR RI 946)

deze plannen is weinig bekend, maar het is aannemelijk dat ook hierin werd getracht om de architectuur in het gebouw een zo uniform mogelijk karakter te geven.

De plaatselijke meestertimmerman Daniel Kortleven, de meester metselaar Willem Gildenhuis en de meester steenhouwer George Elgin kregen opdracht de kosten van de drie plannen te berekenen.⁵⁸ Deze werden geschat op respectievelijk 417.795 gulden, 235.121 gulden en 94.427 gulden. Deze informatie werd, samen met de voorstellen

van Giudici, aan de vroedschap op 14 januari 1782 gepresenteerd. De vroedschap nam daarop het besluit de mogelijkheid tot nieuwbouw verder te onderzoeken.⁵⁹ De kosten waren voor de vroedschap, burgemeesters en fabrieksmeesters niet direct reden om van uitvoering af te zien. De ingestelde commissie, bestaande uit de burgemeesters, fabrieksmeesters, rekenmeesters en de vijf oudste leden van de vergadering, liet wel de kosten opnieuw berekenen evenals de bijkomende kosten voor de onteigening van de huizen

(85.000 gulden) en de verplaatsing van de waag naar het boterhuis (10.400 gulden). De totale kosten van het eerste alternatief, waaraan duidelijk de voorkeur werd gegeven, kwamen daarmee op 513.195 gulden.⁶⁰

Grote ambities, gemiste kansen

De uitvoering van de plannen van Giudici bleef achterwege. De politieke onrust in deze jaren lijkt hiervoor een aannemelijke verklaring. De Vierde Engelse oorlog en de daaropvolgende interne twisten tussen Orangisten en Patriotten zullen de aandacht van het project hebben afgeleid. Evenmin als na 1763 werd aan de vroedschap een definitief projectvoorstel voorgelegd. In juli 1790 werd de onderhoudstoestand van het stadhuis weer aan de orde gesteld in de vroedschapsvergadering.⁶¹ De vroedschap autoriseerde de fabrieksmeesters toen om voor 25.000 gulden hoognodige reparaties aan het stadhuis uit te voeren.⁶² Dat stond natuurlijk zeer ver af van de ambities van tien jaar eerder.

Zowel in de jaren zestig als in de jaren tachtig stond het stadsbestuur een internationaal georiënteerde architectuur voor ogen, die het groeiend zelfbewustzijn van deze 'kleine' Hollandse stad kon representeren. Het stadsbestuur was voor de verwezenlijking van deze ambities afhankelijk van architecten van buiten het eigen stedelijke bouwbedrijf. Ergens over de kosten die daarmee samenhangen leidde er toe dat een herstructurering van het stedelijk bouwbedrijf werd overwogen. Dat had echter geen zin, omdat dergelijke architectuuropgaven uiteindelijk uitzonderlijk waren. Het bleek aantrekkelijker om specialistische kennis te huren en de dagelijk-

se gang van zaken binnen het eigen bouwbedrijf – vooral gericht op onderhoud van de stedelijke gebouwen en werken – over te laten aan bekwame vaklieden met voldoende ambachtelijke kennis. Uiteindelijk werd het stadhuis van Rotterdam in de jaren twintig van de negentiende eeuw in een sober classicistische wijze verbouwd. De ontwerpen van stadsarchitect Andries Munro werden bekritiseerd, waarna van buiten de eigen gelederen Pieter Adams (1778-1846) werd aangetrokken om het project te voltooien. Hij kreeg daarbij wel een officiële positie binnen het stedelijk bouwbedrijf.⁶³ Het stadsbestuur nam zo eindelijk de benodigde maatregelen om voldoende ontwerp talent binnen het eigen bouwbedrijf te organiseren en niet langer afhankelijk te zijn van externe deskundigen.

NOTEN

1. Dit artikel vormt een bewerking van G.H. Medema, *In zo goede order als in eenige stad in Holland; het stedelijk bouwbedrijf in Holland in de achttiende eeuw*, (Utrecht 2008), in het bijzonder de pagina's 67-106, 211-218.
2. Gemeentearchief Rotterdam (GAR) 1.01 Oud Stadsarchief Rotterdam (OSA), inv.nr 2619 Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
3. GAR 1.01 OSA inv.nr 106: Resolutie van de vroedschap 1762 tweede helft, folio 44 18 oktober 1762: NB De commissie bestond dus uit een zwaardere delegatie dan het gezelschap dat met de bouw van de Delftspoort was belast.

4. GAR 1.01 OSA inv.nr 106: Resolutie van de vroedschap 1762 tweede helft, folio 74 20 december 1762.
5. GAR 1.01 OSA inv.nr 106: Resolutie van de vroedschap 1762 tweede helft, folio 74 20 december 1762.
6. Zie over de Delftsepoort: G.H. Medema, 'Pronken op de ongunstigste locatie van de stad: de Delftsepoort te Rotterdam', Bulletin KNOB, 105 (2006) 5, 157-171; F.H. Schmidt, *Pieter de Swart, architect van de achttiende eeuw* (Zwolle 1999), 229-236; M.D. Ozinga, 'Pieter de Swart, architect der stadhouderlijke familie en zijn 'school' (Gunckel, Van Westenhout, Druck), *Oudheidkundig Jaarboek* (1939), 99-123.
7. GAR 1.01 OSA inv.nr 106: Resolutie van de vroedschap 1762 tweede helft, folio 44 18 oktober 1762.
8. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, anoniem rapport d.d. 12 februari 1763.
9. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
10. GAR 2002-888, Deze tekening werd waarschijnlijk opgesteld door stadsbouwmeester Ary van Aken.
11. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
12. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
13. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
14. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
15. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, demonstratie wegens de bequaamheid van 't terrein tussche het Wolfshoek en de Vismart.
16. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, ongedateerde brief 'a *messeigneurs le noble et venerable magistrats et bourgemaitres de la ville de Rotterdam*'.
17. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783), *Analyze du projet pour la nouvelle Hôtel de Ville que dezirem faire construire messeigneurs les Bourgemaitres de la Ville*.
18. Medema, *Bulletin KNOB* 2006, 5, 159-160, afb. 4, 5. GAR Beeldcollectie foto nr. 2002-899; 2002-903-1; 2002-903-2.
19. A.E. Brinckmann, 'B.R. Bourdets Entwürfe für Berlin', *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 3 (1910) 103-106.
20. *Allgemeines Künstlerlexikon, die bildende Künstler aller Zeiten und Völker*, Band 13(Leipzig 1996) 360.
21. Medema, *In zo goede order*, 173-175.
22. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende

de de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, ongedateerde brief 'a *messeigneurs le noble en venerable magistrats et bourgemaitres de la ville de Rotterdam*'.

23. Bourdet vermeldde zijn maten in *Toises*: de façade was 40 *toises* of 240 *½ pieds* breed en de diepte van de zijvleugels 32 *½ toises* of 195 *pieds*. De binnenplaats mat 136 *pieds* bij 81 *pieds*. De hoogte was 47 *pieds*.

24. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, *Analyse du projet pour la nouvelle Hôtel de Ville que dezirem faire construire messeigneurs les Bourgemaitres de la Ville*.

25. De beantwoording van de vraag welke zuilenorde de hoogste is, hangt af van welke architectuurtheorie wordt gevolgd: de in de Republiek invloedrijke Italiaanse theoreticus Vincenzo Scamozzi gaf het primaat aan de Korinthische orde, terwijl andere theoretici deze eer voorbehielden aan de Composiete orde.

26. Pieter de Swart voorzag zijn project voor een nieuw stadhoudelijk paleis ook van een dergelijke *porte cochère*. Het had als voordeel dat de stadsbestuurders en hooggeplaatste bezoekers zonder de buitenlucht te betreden het stadhuis konden binnengaan, zie: Schmidt, *Pieter de Swart* 1999, 81-105, in het bijzonder 98.

27. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, *Analyse du projet pour la nouvelle Hôtel de Ville que dezirem faire construire messeigneurs les Bourgemaitres de la Ville*.

28. Op 26 juni 1869 droeg C.J.P.A. Giudici vijf memories en twee plattegronden over aangaande de mogelijke aanpassingen van het stadhuis in 1781. De toelichting op het project van Bourdet behoorde daar ook toe, zie: GAR 1.01 OSA inv.nr

4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis.

29. Geciteerd in: H.C.H. Moquette, 'Van stadstimmerman-metselaar tot directeur gemeentewerken', *Rotterdams Jaarboekje* 1922, 123. Moquette gebruikt dit citaat, maar door de afwezigheid van noten bij haar artikel is het niet eenvoudig haar bron terug te vinden. Een zoektocht in de meest aangewezen bronnen leverde niets op.

30. Geciteerd in H.C.H. Moquette, *Rotterdams Jaarboekje* 1922, 123.

31. T.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester. Gerard Frederik Maybaum (1746-1768), Cornelis Rauws (1768- 72), Jacob Eduard de Witte (1772-1777) en Johan Samuel Creutz (1777-1787) aan het hoofd van het Amsterdamse stadsfabriek', *Bulletin KNOB* 94 (1995) 3/4, 91-114.

32. G.H. Medema, *Bulletin KNOB*, 2006, 5, 163.

33. Vriendelijke mededeling van G. Steenmeijer en J.H. Heijenbrock: Het Utrechts Archief 53 Familie de Beaufort inv.nr 2266: Aantekening over de inrichting van de stadsfabriek te Amsterdam, 1773. De aantekening was opgesteld op verzoek van het stadsbestuur van Rotterdam.

34. GAR 1.01 OSA inv.nr 127: Resolutie van de vroedschap 1773 eerste helft, folio 109 10 mei 1773.

35. GAR 1.01 OSA inv.nr 128: Resolutie van de vroedschap 1773 tweede helft folio 76 4 oktober 1773.

36. J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770) deel I: Rotterdamse jaren (ca 1720-1750), in A.R.E. de Heer, M.C.C. Kersten (red.), *Bouwen in Nederland, vijftintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan prof. ir. J.J. Terwen* (Delft 1985) 23-53; J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770), architect deel II: in dienst bij prins Willem IV en Willem V', *Leids*

Kunsthistorisch Jaarboek (1985) 481-497.

37. P. Hammevel, G. Verriest, *Kort bericht en verklaring der twee nevengaande teekeningen of conceptschetsen van een nieuwe Delfse poort met zijne daaraan verknogte werken, uit liefde tot de bouwkunde en uitspanning in hunne ledige uren*, Rotterdam 1767.

38. H.C. Hazewinkel, C.A.A. de Graaf, 'Een achttiende-eeuws plan voor stadhuisbouw', *Rotterdams Jaarboekje* 1961, 140-152.

39. Geciteerd in: H.C. Hazewinkel, C.A.A. de Graaf, *Rotterdams Jaarboekje* 1961, 150.

40. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, lijst van defecten aan t stadhuis van buiten d.d. 13 juli 1780. Zie over Giudici's stadhuisproject ook: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, 'C.G.F. Giudici te Rotterdam en zijn stadhuisplan uit 1781', *Bulletin KNOB* 106 (2008) 1, 20-33.

41. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, besoigne met burge-meesters en fabriksmeesteren d.d. 12 juli 1781.

42. Verhellow was in 1777 evenmin in staat gebleken om een geschikt ontwerp te leveren voor de Hofpoort. De verder onbekende architect Liborij Dallon ontving toen de ontwerpopdracht, zie T.H. von der Dunk, 'Het gewezen hofpoortje aan het Hofplein', *Rotterdams Jaarboekje* 1996, 320-338.

43. R. Meischke, 'Achtste-eeuws Classicisme: twee bouwkundige prijsvragen', *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek* (1959) 218-243.

44. E. Wiersum, 'De architect Jan Giudici 1746-1816', *Rotterdams Jaarboekje* 1934, 30. J. Verheul, *De architect Jan Giudici 1746-1819*, Rotterdam 1940, 17.

45. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende

de de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, besoigne met burge-meesters en fabriksmeesteren d.d. 12 juli 1781.

46. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, Notitie van de tekeningen door mijn J Giudici gemaakt en geleverd aan de heeren van de Fabricatie saterdag den 17 november 1781: N10 explicatie om de derde plan ten uitvoer te brengen of de oude stadhuis alleen te repareren.

47. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, memorie van de comptoiren; memorie van de weeskamer; opgave van de cipierswoning en gevangenissen; opgave van de schepenen en officier; opgave van de secretarie en protocolkamer.

48. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis.

49. Dit element werd in het Rechthuis van Westzaan in 1782 uitgevoerd: T.H. von der Dunk, 'De kerk en het rechthuis van Westzaan: Johan Samuel Creutz buiten de poorten: de bijdrage van het Amsterdamse bouwvak aan de architectonische modernisering van een Noordhollands dorp', *Bulletin KNOB* 96 (1997) 2, 58-72.

50. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 14 november 1781 opgave betrekkelijk het stadhuis gegeven door Giudici architec.; GAR 1.01 OSA inv. nr. 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, Notitie van de tekeningen door mijn J Giudici gemaakt en geleverd aan de heeren van de Fabricatie saterdag den 17 november 1781: N1 platten grond om de stadhuis te vernieuwen in zijn vierkant en ingelijks grond; N2 platten grond van de gevangen huizen; N 3 platten grond van de eer-

ste verdieping; N4 plattengrond van de tweede verdieping; N 6 tekening van de gevel aan de Kaesmarkt; N7 tekening van de gevel aan de Hoogstraat; N8 explicatie om de generale plan ten uitvoer te brengen.

51. Deze plattegrondtekening, die behoorde tot de aan het stadsbestuur aangeboden presentatietekeningen van het ontwerp van Giudici, is bewaard in: GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783.

52. GAR Atlas RI 944-947. Deze potloodtekeningen waren niet de presentatietekeningen die aan het stadsbestuur werden aangeboden.

Vergelijking met de presentatietekening van kelderverdieping en cellencomplex leert dat de uiteindelijke tekeningen op een groter formaat zijn aangeboden. H.J. Zantkuijl heeft op basis van deze schetsen de tekeningen voor het stadhuis vervaardigd, zie: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, 'C.G.F. Giudici te Rotterdam', 20-33.

53. NB: deze indeling kwam overeen met de secundaire toegang aan de achterzijde van Giudici's ontwerp voor het Groningse stadhuis.

54. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, explicatie van de letters op de plans getekend.

55. R. Meischke, H.J. Zantkuijl, *Bulletin KNOB* 106, 2008, 1, 28.

56. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, Notitie van de tekeningen door mijn J Giudici gemaakt en geleverd aan de heeren van de Fabricatie saterdag den 17 november 1781: N5 plattengrond van eene tweede eerste verdieping alleen te betimmeren het oude stadhuis en de grond van de waeg; N9 explicatie

om de tweede plan of de oude stadhuis te vertimmeren en de grond van de waeg.

57. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, Notitie van de tekeningen door mijn J Giudici gemaakt en geleverd aan de heeren van de Fabricatie, saterdag den 17 november 1781: N10 explicatie om de derde plan ten uitvoer te brengen of de oude stadhuis alleen te repareren.

58. GAR 1.01 OSA inv.nr 2619: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783, notitie van de ingeleverde calculatie van het stadhuis gedaan door de baezen Willem Gildenhuis [...]. Daniel Kortleven [...] George Elgin.

59. GAR 1.01 OSA inv.nr 145: Resolutie van de vroedschap 1782 eerste helft, folio 14verso 14 januari 1782.

60. GAR 1.01 OSA inv.nr 4945: Stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 28 januari 1782 notitie en staat van kosten om de plans en tekeningen betrekkelijk t stadhuis ter uitvoer te kunnen brengen.

61. GAR 1.01 OSA inv.nr 4721: Resolutie van de vroedschap en resolutie van andere bestuurscolleges betreffende de fabricage 1740-1794, folio 294verso 5 juli 1790.

62. GAR 1.01 OSA inv.nr 4721: Resolutie van de vroedschap en resolutie van andere bestuurscolleges betreffende de fabricage 1740-1794, folio 295verso 12 juli 1790.

63. S. Zondergeld, *Pieter Adams (1778-1846), een zuinige wijze van bouwen in de traditie van het classicisme*, (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2008), 29-30.